

„mi végre az olvasás, mi végre a könyv?”

Átfogó bemutatásra/bemutatkozásra vállalkozott Alexa Károly, amikor huszonöt év irodalomtörténeti és irodalomkritikai írásai közül kötetbe rendezett tizennyolcat. A legkorábbi tanulmány 1970-ből való, a legfrissebbek, egy Tompa Mihály arcképvázlat, és ugyancsak e költő egy versének elemzése, 1994–1995-ös keltezésűek.

A kötet szerveződésében, szerkezeti felépítésében szemmel láthatóan szerepet kapott az a szerzői elgondolás, hogy az alcímként jelölt tanulmányok és esszé(vázlat)k képet nyújtsanak a szerző magyar irodalomtörténeti tájékozottságának sokrétűségéről. Ez egészen a korai nyelvemlékektől a kortárs kritikai életben való részvételig tartó intervallumra kiterjed. Ugyanakkor a kötet hármasság tagolódása, tömbösítése – hosszabb terjedelmű irodalomtörténeti tanulmányokra, melyek főleg régi magyar irodalmi szövegeket tárgyalnak (Kertek, mesék, mániák), versinterpretációkra (Három plusz egy vers), és a jelenkor irodalmának ismertető kritikájára (Magyar közérzet) – a formai kívánalmakon túl jelezni szándékozik, megjelenésük kronológiai sorrendjétől való eltéréssel, az írások belső összehangoltságát.

A rendszerezői tevékenységen túl további koordinációs pontokat is kijelöl a szerző, amelyek alapján a kötetet kézbe vevők eligazodhatnak, annak tulajdonképpeni tartalmának elolvasása előtt. A paratextus, a filiszöveg „előszava”, ha akarjuk korrekt, ha valamivel elfogultabbak vagyunk, akkor akár kirekesztő, előíró funkciójú, de mindenképp újragondolásra készítő szerzői helyzetmeghatározás: „Soha nem kedveltem az olyasféle kritikát, irodalomtörténeti tanulmányt, amely merőben ürügy vagy legalábbis alkalom szerzője számára, hogy »vallomást« tegyen, hogy »kinyilvánítsa véleményét« az élet dolgairól, hogy valamilyen ízléstelen »tárgyas lírával« nyomakodjék az irodalom mint tárgy elé. De nem rokonszenvezem ezen a területen a »szcientizmussal« sem, ama tudományos akroba-

tikával, amely külön nyelvet teremt magának, hogy annak leple alatt fogalmazzon meg olyasféle ítéleteket, amelyek nagyon gyakran banálisak, avagy az élettől és a műtől idegenek.”

A kritika tárgya nem lehet az ízlésvilágok egymással szembeni kijátszása, de annál inkább a tanulmányíró ideológiai feltérképezése. Alexa Károly soraiból számomra világosan kiderül, hogy hol foglal helyet/állást a mai irodalomtudományi diskurzusban, illetve mivel (kikkel) szemben. Nemcsak ebből az előbeszéből, de magukból az írásokból, azok jegyzetparatúsából is kiviláglik, hogy a „szcientizmusként” jelölt „tudományos akrobatika” alatt az irodalomelmélet egyes nyelv-játékai értendők, illetve az ettől való elhatárolódás, vagy mondhatnánk akár megfosztottságnak is. Azon téveszme, miszerint az irodalomelméletek csak szervesetlen részei egy történetiség által meghatározott tudománynak, némiképp naiv elképzelés. Az egyes iskolák, értelmezői közösségek, szerzők által bevezetett terminusokat, nyelvezetet lepelnek titulálni, mely pusztán ismétlésre képes, számomra, úgy tűnik, egy nem eléggé megalapozott, illetve az elutasításra építkező általános attitűd, amely, amennyiben végigvisszük a gondolatot, akár az irodalmi szövegek nyelvi lényegét tagadja. Ez az elzárkozó, a más-ságot degradáló irodalomkritikai magatartás, ezirányú tájékozatlansága miatt nem alkalmas bizonyos, az irodalmi szövegekben fellelhető új horizontokra felfigyelni és azokat tolmácsolni. Egyrészt régi módszerekkel (csak ismétél, a szöveg csak mennyiségileg szélesedő vizsgálati objek-

tum), csupán művek erősen ismeretterjesztő leírására vállalkozhat, másrészt ebből fakadóan képtelen dialogikus viszony kialakítására a szöveggel, harmadrészt kijelentésével eleve meghatároz egy olvasói (kritikai) hozzáállást/pozíciót. Egy másrészt olvasót és gondolkodót azzal bizonytalanít el, hogy – amennyiben nem tartozik ezen diszkurzus feltétlen hívének, tehát némileg olvasottnak tudja magát a jelen irodalomtudományának körében, elcsúsztatja annak nyelvét –, kizárhatja a megszólalás lehetőségéből. Az idézet, a kritikai megszólalás lehetőségét látenszen korlátozva, olyan tartalmi konzekvenciák retorikai foglalatára, mely erősen korrelál azokkal az elképzelésekkel, amelyek nem látják értelmét a feltételezhetően más nyelvi és nem-nyelvi kulturális preferenciákkal rendelkező egyedek vagy csoportok egymásról való véleménymondásának, egymás bírálásának. (lásd: Babarczy Eszter: Az elutasító kritikáról = A ház, a kert, az utca. JAK-Balassi Kiadó, Bp. 1996, 26. old.) Az irodalomról és annak tudományáról vallott nézetek különbözősége természetesen nem róható fel egyik oldalról sem (legalábbis ezen recenzió nem tartja feladatának), de éppen a különböző kritériumrendszerekből adódóan, az esetleg hiányosság érzetét keltő szegmentumokra kell rámutatnunk. Hiányosság terén pedig sok minden felróható a tárgyunkat képező tanulmánykötetnek.

Mindenekelőtt szólnunk kell a könyvbe beválogatott írások karakteréről. Az alcím ugyan Tanulmányok, esszék műfajként jelöli őket; stílusukat, tárgyalásmódjukat tekintve jobbára az esszé típusú kategória alá sorolhatók. Ez alól talán csak A misztika stíluslemei a régi magyar költői nyelvben című – kötetnyitó – stílustörténeti áttekintés jelenthet kivételt, mely aprólékos filológiai nyomozással veszi számba a miszticizmusra utaló motívumkincseket (szó szerkezetek, metaforák, szimbólumok), a keresztény kódexirodalmunktól a 19. század elejéig, Csokonaiig ívelő költészeti hagyományban. Ugyancsak tudományosabb igényű és műfajú a stílusbeli jellegzetességek összehasonlító

vizsgálatával „közelebb kerülő”, az ellenreformáció ferences rendi alakjának, *Kopcsányi Mártornak* a prózáját ismertető dolgozat (Kopcsányi Márton prózája) és a kötet második szakaszának verselemzése. Az esszé műfaja nehezen meghatározható, talán mert a legtágabb teret engedi írójának gondolatai megfogalmazására. Alexa Károly mindenesetre ezt a formát részéti előnyben az esetek túlnyomó többségében. Egyfajta műfaji hibrid az, amit létrehoz, mikor a tanulmányként vagy recenzióként induló írása elkanyarodik az esszé nagy konnotációjú, asszociációkkal teletűzdelt és komoly kontextuális háttérrel megmozgató, a füllapról idézett sorok első részével néha (ön)ellentmondásba keveredő irányába. Ezen műfaji „elkalandozások” némiképp szétfeszítik a meghatározott tárgyköröket, s nem egy helyen terjedőssé válnak azzal együtt, hogy folyamatosan halasztják az adott szöveg interpretálását, vagy éppen ki is kerülnek azt („...ki letépte láncát...” Az örület mint romantikus szerepjáték; „...ez a kalács – dévaványai!” Epika, emigráció egy dió héjában; Színvallásra szorított történelem).

A stílusát tekintve egységes, és olvashatóan Alexa Károlynak a legjobban „kézhezálló” írásmód a tisztán esszéisztikus forma. Az Anna-leveleket taglaló, azok alapján kirajzolódó, *Gozdsu Elek* esztéticizmusát körüljáró művészi-szellemi tabló („Kertetek egyenesen Istennel határos”. *Gozdsu Elek* leveláriái), Az öt géniusz kapcsán, de sokkal szélesebb perspektívából tárgyalt, *Hamvas Béláról* szóló írás [Az öt (plusz egy) géniusz], vagy a kötet végén Utószó helyett szerepet kapott, *Mészöly Miklós* hetvenedik születésnapjára íródott levél [amelynek a kötetbe való felvételét teljesen szervesnek érzem, nemcsak személyes volta (tartalmilag csak egy bennfentes olvasói kör tagjai számára hozzáférhető), de semmi által nem indokolt aktualitása miatt is] válik így a maga nemében a legolvashatóbbá és a legélvezhetőbbé.

Az örület mint romantikus szerepjáték a művészi személyiség, a művészi szerep és az örültmaszk használata közötti összefüggést, ennek poétikai értelmét kutatja pél-

dák sokaságát felvonultatva, a magyar romantika alakjainál, *Kisfaludy Károlytól Komjáthy Jenőig* bezárólag.

A tanulmányok eredeti megjelenési helyéről tájékoztató lista szerint a *Tompa Mihály*-ról készült arcképvázlat az 1994-es Tompa Mihály Összes Költeményei előszavául szolgált. A szerző állításával ellentétben, miszerint: „A költőről szóló gazdag szakirodalom szinte minden olyan poétikai jellegzetességét számba vette, amelyek révén igényt tarthat az utókor jóindulatú figyelmére”, nem tudok gazdag szakirodalomról. *Szili József* Hogyan tempóz Tompa? Irodalomtopológiai Tompalógia című dolgozatát (Irodalomtörténet, 1995. 5. sz., 555–592. old.) még nem ismerhette szerzőnk, a századelő környéki monográfiák [*Gaal Mózes, Kéki Lajos* (1912), *Réi József* (1899), *Tolnay Lajos* (1878), *Váczy János* (1913)] óta pedig – tudomásom szerint – csak a *Bisztray Gyula* által szerkesztett válogatott művek és levelezés tanulmánya és jegyzetanyaga (1961, illetve 1964) szolgál a szakirodalmi tájékozódás alapjául – természetesen Arany dolgozatán felül. A vélt gazdagság ellenére is lehetőség lett volna a tompai költészet újragondolására, új szempontok számbavételezésére. „Legjava verseinek szerkezeti izgalmaikat sem lenne haszontalan számba venni, azokét főleg, amelyek olyannyira eltérnek a reprezentáns Arany-versek »központositott« belső idomától” – írja maga Alexa is. Ehelyett Tompa életrajzi ismertetőjét és a monográfiákból már jólismert poétikai versusokat olvashatjuk (a kötetbe beválogatott Tompa-vers elemzése sem jelent lényegi eltérést ettől).

Az *Elek Judit* filmjéről (Mária-nap) készült ismertető (A koreografált magány) a tanulmányblokkban kapott helyet, a Tompa-vázlat és a századvég világgép- és novellaformájában jelentkező mese témáját feldolgozó írások között. Ottlétét bizonyára a filmben hiátusként „szereplő” *Petőfi*-alak és a játéktér ideje (1866) indokolja, a „blokkon belüli irodalomtörténet” kronológiai biztosítására. Az elemzés, tárgyánál fogva, az irodalomtól eltérő művészeti volta miatt nem illeszkedik a sorba, bár talán nem kellő elméleti reflexióval, irodalmi

módszerességgel kerül elemzés alá. A többi tanulmányból is kitetsző, a szerzőt leginkább érdeklő „történelmi kontextusba ágyazott emberi sorsélmény művészi tapasztalása” azonban egységesítő koherenciaként helyén tartja a rövid ismertető tanulmányt.

A századforduló szimbolizmusában a művészet önmagára találását, a jelkép központi szerepét hangsúlyozva, a mese alakzatának integrációját, deformálódását követhetjük nyomon a magyar novellisztikában (világirodalmi kitekintéssel), a Világgép és novellaforma a XIX–XX. század fordulóján. A mese felkutatása, kifosztása és megsemmisítése című tanulmányban, mely inkább az alcímben foglaltaknak tesz eleget.

A második szerkezeti tömbben Alexa Károly verselemzéseire az adott szerzőtől, a központi kánon által felkínáltakon kívüleső költeményeket választ, így került terítékre *Kölcsey* Csolnakon, Tompa A pipishez, vagy Arany János Őszikékjének nyitó darabja, A lepke. Némiképp kilóg a sorból egy 1951-es keltezésű Úttörődal elemzése (Adatok a locus communis természetánához), melynek interpretációja ugyancsak az újdonság erejével hat. Azonban míg ez utóbbinál a kísérleti jellegén túl az olvasói befogadást az ironia alakzata teszi élvezetessé – ráadásul kétszeres áttétellel –, addig a másik három vers elemzői módszertana és ebből adódó eredményessége nem lépi át a felszínen mozgó stilsztika kissé homályos, de kellő hangsúlyozottságú emelkedettségét, bármennyire is nagy a kontextuális mozgósítás. Például az Arany-vers címe kapcsán mintegy három oldalon „követhetjük nyomon a lepkeket” mint szóalakat a magyar irodalomban („Okunk van feltételezni, hogy a költő műveltségének, poétai tapasztalatainak titkos mozgósításával ez az emléksor, vagy ennek egy része szerephez jutott a kép kimunkálásában”). Mindeközben (és után) a pusztán asszociációs fogalomkörnek egyetlen tagja sem kap meghatározó szerepet a versértelmezésben. Az elemzésekben felbukkan a formalista-strukturalista verselemzés fonetikai aspektust figyelembevevő statisztikai módszere. Míg ez az 1975-re datált *Kölcsey*-verselemzésnél megbocsátható, addig

a húsz évvel később íródott A pipishez című Tompa-vers értelmezésénél már zavaró.

Az Úttörődal elemzésének ironikus olvasata egyszerre két szinten jelentkezik. Egyrészt a vers kiválasztása gesztusértékénél fogva az 1980-as évek olvasótáborában már eleve kiválthatott ilyen reagálást: egy Rákosi Mátyáshoz intézett óda, formailag az akkori irodalomtudományi viszonyok teljes és szabályos elemzési arzenálját (a legérzékletesebb a népdalokkal való motívikus összetétel) felvonultató gyakorlatával megtámoogatva nem is kaphatott mást. Másrészt, ezzel ellentétes irányba hat egy mai olvasó dilemmája, akinek az ironiát éppen ez az elemzési alakzat komolyan vevése, vagy ironizáló mivolta közti dönteni képtelenség közötti ingadozás okozza. [Érdekes, hogy a szöveg jegyzetanyaga (paratextusa) képes különálló, informatív, majdnem-főszövegként funkcionálni.]

A mai, korszerűnek és hatékonynak számító irodalomértelmezési stratégiák ismeretének és alkalmazásának teljes hiánya, ennek hátulütői, a leglátványosabban éppen a kortárs magyar irodalom egyes regényeinek elemzésekor tűnnek ki (Bodor Ádám: Sinistra körzet; Cseres Tibor: Foksányi szoros; Krasznahorkai László: Sátántangó). Itt tapasztaljuk ugyanis a legnagyobb ellentmondásokat és megnyilvánulási különbségeket Alexa Károly írásai és más, ezekről a regényekről publikált tanulmányok, kritikák között.

A Cseres Tibor-regény vizsgálatként egyfajta filológiai munkával elért, a történelmi regény alapjául szolgáló történelmi háttér felvázolását kapjuk (Színvallásra szorított történelem). A metonimikus beszédmód, a dokumentarista elbeszéltség által poétikailag meghatározott nagyepikai formára való kitérés elveszik a regény cselekményének és annak valóságaként kezelt történelmi színtér ismertetésében. Pedig nincs teljesen figyelmen kívül hagyva a történelmi regény olvasásakor felmerülő fikció és valóság viszonyának kérdése, az elbeszélői pozíció behatárolhatósága, a hitelesség kérdése stb., csak éppen a megjegyzés szintjén maradnak ezek, miközben a tanulmány szerző „az író lelki műhelyébe” pillant.

A Sinistra körzet újszerűségét, fontosságát sem az ideologikummal átítatódott nyelv működési mechanizmusának láttatásával, az egymással dialogizáltatható regényfejezetek decentráltságával, a szereplő-szubjektum nyelv általi meghatározottságával, az ismétlődés mint szerkesztési, regényszerveződési alakzat lehetőségével indokolja, s láthatóan a narrátor váltakoztatásával sem tud igazán mit kezdeni („az író ezzel a váltással még a lehetőségét is el akarta kerülni mindennemű érzelem és érzelmi reflexió beszívargásának az elbeszélésbe”). A történet egységének és a történetmondó hitelességének elvesztésével szembeni fragmentáltsággal számol, de az ezekből csak foltokban elővillanó világot még a maga egységében látja és nem is kérdőjelezi meg soha ennek a létét.

„Egy olyan abszolutizáló kijelentés, hogy a világ egyenlő a pokollal, csak a közérzet (mint a mitikus gondolkodás) szintjén lehet igaz. Egy ilyen állítás és ítélet ábrázolhatatlan. Ahogy az író csak evilági tényekkel mesélheti el a maga túlvilági történetét, úgy az olvasóból is kiirthatatlan az érzület és kényszer: ez a regényvilág hiteles.” Krasznahorkai László írásművészetéről, a Sátántangó és Az ellenállás melankóliája apropója kapcsán olvashatjuk e sorokat a szintén esszéisztikus kötet záró írásokban. Az író Krasznahorkai helyére behelyettesítve a (tanulmány)író Alexa Károlyt, róla is elmondhatjuk: az ő világa a maga teremtetten korlátokon belül hiteles. Ellenben feltehetjük a kérdést, melyet tőle magától kölcsönöztünk: „mi végre az olvasás, mi végre a könyv?”, ha nem az önmegismerés nyelven keresztüli, azon belül zajló állandó tevékenységeként kezeljük az irodalmi szövegek olvasását, értelmezését, elemzését, s ha ennek megújuló eszközeire nem reflektálunk, egy bejárattott, de ma már nem működőképes (s nem is kontrollált) eszmetörténelmi módszer gyakorlatánál kitarva?

(ALEXA KÁROLY: *Eleitől fogva*. Tanulmányok, esszék. Kortárs Könyvkiadó, Bp. 1996. 226 old.)

Rácz I. Péter